

dr inż. arch. Bogna Lipińska
e-mail: bognali@pg.gda.pl

DREWNIANE BUDOWNICTWO NA ŻUŁAWACH WIŚLANYCH – GINĄCY SYMBOL TOŻSAMOŚCI UNIKATOWEGO KRAJOBRAZU WSI ŻUŁAWSKIEJ

Timber building the Żuławy Wiślane area – a vanishing identity symbol of the unique landscape of the Żuławy countryside - summary

Specific character, or in other words, the recognisable identity rural landscape is formed by cultural elements introduced by man. The forms of cultural development which have appeared throughout ages, create historical landscape which is precious in terms of culture and more and more appreciated nowadays. At the same time, specific and exclusive character of historical landscapes is a valuable distinguishing mark of certain areas, which together create a magnificent patchwork of the country.

The Żuławy Wiślane region is one of the best distinguishable Polish landscapes. In addition to the characteristic landform – vast and completely flat area of the Vistula River mouth, the Żuławy specific landscape is created by cultural elements of historical development. These include the unique timber architecture. Land management of the Żuławy area, which had difficult natural conditions, was the achievement of Dutch settlers, who had necessary knowledge and skills, to cope with wet lands, and then to bring them into efficient cultivation. Żuławy settlement, in terms of planned settlement units, included large concentrated villages, which were located or re-located in Teutonic times. This pattern was to be used in the following ages, also in the times of Dutch colonisation.

The landscape of Żuławy Wiślane proves to be the area of well developed civilisation and culture of past settlers and their land management skills. The evidence of that still exists in the Żuławy open landscape which comprises both, well recognisable rules of past management and preserved old building and architecture forms.

Żuławy timber building is distinctively different from other timber architecture in Poland. Well developed private land farming needed a particularly large and grand farmstead which included a timber residential building of exceptional architectural beauty. Dutch settlers used to arrange their farmyards in a special, traditional way. Their farmsteads used to be accompanied with the green, which was handled with great care. The most interesting example of timber architecture in Żuławy Wiślane is a grand arcade home building, which according to the settlers' tradition, was connected with other farm buildings. The form of such a farmstead started with the simplest "long" pattern to develop then into more complex L- and T-shape patterns. As far as the exterior of the farmhouse is concerned, its most interesting elements are the arcades. In the preserved iconography of Suchy Dąb village, situated in the Żuławy Wiślane, one can admire such an old village with its houses' arcades facing a village road.

Very few arcade houses have been preserved up to now. Their disappearance results not only in a considerable reduction of the material cultural heritage, but also decline of a unique rural landscape. Such landscape has been for ages exclusively associated with the Żuławy Wiślane. Other elements of Żuławy land development are in some way significant for the landscape identity, but they have no importance of the exceptional arcade farmhouse. One reason for disappearing of timber arcade houses from the Żuławy landscape was a dramatic break of civilising and cultural continuity after the Second World War. Then those spacious houses were inhabited by new residents, usually farm workers employed in State Farms. Each house was divided among several families who ran separate households in one common building. Common estate quite often meant no one's estate.

As a result of political transition and restructuring of agriculture in Poland, the living conditions of ex-farm workers' have definitely deteriorated. This has affected the state of historical arcade houses, in which these people live. At present there is no chance to save, preserve or restore these objects.

There is one more essential factor which may affect either the preservation, or loss of the landscape identity of Żuławy Wiślane. Disappearing timber architecture of the area is being replaced by modern objects, whose form and scale follow rather an average Polish country house, than traditional local buildings. In the Żuławy open landscape their small scale makes somewhat grotesque impression. If a gradual replacement of historical objects is continued until a complete decline of the old arcade house, we will have to face the fact, that one of most typical and interesting forms of historical Żuławy landscape is going to be lost.

1. Krajobraz historyczny.

Istnieje pewna specyficzna – jeśli chodzi o odbiór krajobrazu – cecha. Jest nią „zabytkowość” **krajobrazu** która tworzy tak doceniany ostatnio „krajobraz historyczny”. Krajobraz historyczny to nie tylko zabytkowa struktura przestrzenna stworzona w określonym punkcie czasu, skończona kompozycyjnie i będąca jednorodnym zadaniem architektonicznym czy urbanistycznym. Krajobraz historyczny to kompozycja czerpiąca zarówno z bogactwa natury jak i przyjmująca wszelkie formy kulturowe jakie na przestrzeni dziejów wymyślił i wprowadził człowiek organizujący swe życie w danym mu środowisku ¹. O ile w odniesieniu do budowli architektonicznych lub ich zespołów, określenie czy są one zabytkowe czy nie, jest stosunkowo proste, to w stosunku do krajobrazu rzecz się znacznie komplikuje. Podczas gdy obiekt architektoniczny zostaje niejako „zatrzymany” w czasie poprzez silną kontrolę służb konserwatorskich, krajobraz poddawany jest przekształceniom stale. A jeśli nie dość chroniony zabytkowy obiekt architektoniczny ginie lub zostaje zniszczona jego oryginalna forma, ginie jednocześnie nieodwracalnie całe, trudne jeszcze do uświadomienia, bogactwo krajobrazu historycznego. Takim ginącym elementem jest unikatowe budownictwo drewniane.

2. Rola elementów kultury materialne w krajobrazie.

Budownictwo drewniane – symbol i świadek dawnej doskonałości rzemieślniczej i artystycznej myśli ludzkiej, z racji nietrwałości materiału, jest dziś już dużą rzadkością. Zachowane przykłady są najczęściej pojedynczymi obiektami, zazwyczaj pozbawionymi dawnego, historycznego otoczenia i tradycyjnego kontekstu przestrzennego. I nie są niestety w związku z tym, pełnowartościowymi świadkami dawnej kultury **przestrzennej**. Mogą przekazywać informacje wycinkowe: o technice i technologii, o formie architektonicznej i zdobniczej, o potrzebach funkcjonalnych ówczesnych mieszkańców i użytkowników. Niestety nie przekażą atmosfery i klimatu minionych czasów. Są jedynie relikdami dawnego krajobrazu, pojedynczymi „znaleziskami”.

Trudno dzisiaj docenić rolę architektury drewnianej w kompozycji krajobrazowej. Można jedynie w przybliżeniu wyobrazić sobie wygląd niedysiejszych zespołów takiej zabudowy, mając na przykład na wzór unikatową wieś Chochołów.

Drewniany dom mieszkalny kojarzy się najczęściej z tak zwanym „polskim dworkiem” lub wiejską chałupą kmiecią czy zagrodniczą. Kojarzy się niemal wyłącznie z polskim, tradycyjnym pejzażem wiejskim. Tym krajobrazem malowanym przez stulecia przez artystów malarzy, opiewanym w wierszach, opisywanym przez czołowych naturalistów w powieściach. Krajobrazem będącym archetypem polskości, niepodległości i generalnie – wysokich wartości i uczuć patriotycznych. Drewniana architektura kojarzy w tym przypadku się z pewną skromnością, trudnymi warunkami życia, z szarością dnia codziennego. Znane są opisy wsi i przysiółków gdzie przywołuje się niskie, szare domostwa, otulone w zieleni sadów. Dominantą krajobrazową jest tu jedynie większy obiekt dworu z zielenią parku, czasem wieża i bryła wiejskiego kościółka z wieńcem lipowym dookoła. Chaty wiejskie są bardziej podobne do szarego ptactwa przycupniętego w bruzdzie, zdominowane przez otaczającą je zieleni drzew i rozległe przestrzenie pól.

Istnieje wszakże unikatowy obszar w Polsce, gdzie istnieje wyjątkowy krajobraz, nieporównywalny z innymi w naszym kraju. Są to **Żuławy Wiślane**, obszar o niesłychanie barwnej kulturowo historii. Obszar będący świadectwem wysoko rozwiniętej cywilizacji i mądrego gospodarowania przestrzenią. Świadectwo to istnieje do dzisiaj w formie precyzyjnie pomyślanego i stworzonego na nowo krajobrazu i jego elementów kulturowych.

3. Krajobraz kulturowy Żuław Wiślanych.

Na Żuławy wielowątkowe bogactwo kultury materialnej, przynieśli w dużej mierze osadnicy z dalekich Niderlandów w końcu XVI wieku. Kultura materialna występująca na Żuławach Wiślanych jest zatem kulturą europejską w całym tego słowa znaczeniu.

¹ B. Lipińska, *Żuławy Wiślane – ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, mps., Kraków 1986, ss. 7-8;

W otwartym krajobrazie żuławskim występują wyjątkowo czytelne makrownętrza krajobrazowe, będące rozległymi przestrzeniami rozłogu pól przynależnego do poszczególnych wsi zwartych. Przecinają je ładnie prezentujące się w krajobrazie drogi alejowe (o historycznym rodowodzie) oraz liniowe formy zieleni będące nasadzeniami niektórych rowów melioracyjnych. Sylwety wsi zwartych tworzą w krajobrazie bardzo czytelne panoramy z wszystkimi ich elementami – dominanta kościoła i zieleni przykościelnej, subdominantami otoczenia (domy, zagrody i ich zieleni) oraz akcentami (wyróżniające się obiekty). Elementy panoramy są uporządkowane, przedpola ekspozycyjne w znaczącej części nie zabudowane, umożliwiają bardzo dobry odbiór wizualny panoram poszczególnych wsi. Obszary osadnictwa rozproszonego rysują się w krajobrazie „wyspowymi” akcentami pojedynczych siedlisk zagrodowych z ich okazałymi budynkami i zielenią towarzyszącą.

Najistotniejszymi elementami krajobrazu historycznego Żuław są zatem:

- sylwety panoramiczne historycznych wsi kmiecych;
- rozległe wnętrza krajobrazowe historycznych rozłogów pól;
- układy liniowe alejowych obsadzeń historycznego układu komunikacyjnego;
- układy liniowe obudowy niektórych cieków.

Osadnicy „olęderscy”, a następnie ich potomkowie, przejmując zniszczone i zdewastowane kolejnymi powodziami tereny jako swoje miejsce na ziemi, uczynili z nich bogaty kraj o harmonijnym krajobrazie i pięknych obiektach, między innymi architektury drewnianej.

Są to przede wszystkim domy mieszkalne, w tym o niecodziennej architekturze domy podcieniowe. Skala i rozmach architektoniczny tych obiektów są unikalne na tle pozostałych obiektów architektury drewnianej w Polsce.

4. Żuławski dom podcieniowy.

Najbardziej ciekawymi obiektami są okazałe domy podcieniowe. Ich forma ewoluowała od najprostszego układu tak zwanego „długiego”², poprzez układ w kształcie litery „L” aż do najbardziej skomplikowanej formy w kształcie litery „T”³ (Ryc. 1, 2, 3). W rozbudowanych układach, szeroka wystawka frontowa posiadała niekiedy aż do 9 słupów podcienia. Domy te posiadały ponadto wiele wspaniale snycersko wykonanych elementów trwałego wyposażenia, jak: główne drzwi wejściowe, wbudowane szafki kuchenne i pokojowe, drzwi wewnętrzne oraz wyposażenie ogromnych sieni składające się na bogato zdobione schody, poręcze i galerie. Również ów detal składał się na wysoką jakość drewnianej architektury Żuławskiej.

Do dzisiaj zachowały się jedynie nieliczne tego typu obiekty, a w stanie zadowalającym są najwyższej kilka budynków⁴ (Ryc. 4, 5).

Na przykładzie odwzorowania z 1667 roku planu wsi Suchy Dąb⁵, miejscowości znajdującej się na Żuławach Gdańskich, widać jak przedstawiał się wygląd dawnej wsi zabudowanej szeregiem domów podcieniowych (Ryc. 6). Można wyobrazić sobie ten niezwykle rytm słupów podcieni tworzący jedyną w swoim rodzaju perspektywę ulicy wiejskiej. Gabaryty domów, ich urozmaicona geometria przekrycia dachowego, „kolumnada” wspomnianych słupów kolejnych podcieni oraz znane z przekazów ikonograficznych formowane drzewa flankujące elewacje frontowe, tworzyły niepowtarzalny krajobraz lokacyjnych wsi żuławskich.

² Mieszkańcy, którzy przejęli owe domy, mówią do dzisiaj popularnie na nie „longery”;

³ O. Kloeppel, Die bäuerliche Haus-, Hof- und Siedlungsanlage, [w:] Das Weichsel – Nogat – Delta, Westpreußischen Geschichtsverein, H. 11, Danzig 1924, ss. 179-181;

⁴ Najciekawszym przykładem jest obiekt w Trutnowach (il. 4) zaś najstarszym w Orłowie (il. 5);

⁵ Karte: „Dorflage von Zugdam”, a: Daniel Becker, repr. [w:] Das Weichsel – Nogat – Delta ...;

Unikatowe piękno krajobrazu Żuław tworzyły nie tylko żuławskie zwarte wsie lokacyjne. Kolonizacja „olęderska” objęła z czasem także nowe tereny, poza wsiami lokacyjnymi i powstało kolonizacyjne osadnictwo rozproszone. Wznoszone wówczas wolnostojące zespoły zagrodowe, złożone z się W tym przypadku, siedlisko takie, złożone z okazałego domu i jeszcze większych zabudowań gospodarczych, było wznoszone na niewielkim, sztucznie wykonanym pagórku – „terpie”. Były to doskonale widoczne „wyspy osadnicze”, świetnie czytelne na tle płaskiego terenu otaczającego, piękne dominanty i akcenty krajobrazowe. Siedliska te miały swoją ustaloną logikę przestrzenną: powtarzającą się hierarchię brył, czytelność form zagospodarowania (budynki – zieleń towarzysząca). Także i tutaj, około XVII i XVIII wieku pojawiły się drewniane, obszerne, bogate domy podcieniowe. Jednym z zachowanych przykładów tego rodzaju zespołu zagrodowego z domem podcieniowym są siedliska we wsi Orłowo I i Orłowo II na południe od Nowego Dworu Gdańskiego (ryc. 7).

Postępująca utrata obiektów architektury drewnianej (Ryc. 8) jest złem nie tylko dla historii architektury. W przypadku Żuław Wiślanych znikanie dużych, okazałych domostw żuławskich jest tragedią dla unikatowego krajobrazu kulturowego tego obszaru.

5. Współczesne problemy ochrony elementów historycznego krajobrazu.

Mniej więcej od połowy XV wieku do około 1945 roku, struktura osadnicza i jej wyraz krajobrazowy na Żuławach Gdańskich rozwijały się w zasadzie harmonijnie. Nie było większych kataklizmów o totalnym charakterze, które spowodowałyby równie totalne przekształcenia i całkowity zanik wcześniejszych form i rozwiązań.

Tragiczną cezurą czasową dla Żuław okazał się natomiast koniec II-giej wojny światowej. Teren ten uległ fizycznemu zniszczeniu w postaci podtopienia na parę lat w wyniku świadomego zniszczenia systemu odwadniającego przez cofające się wojska niemieckie. Wysiedlono przedtem całkowicie tutejsza ludność, często związana z terenem od wielu pokoleń. Po wojnie obszar zasiedlono nowymi osadnikami z południowych terenów Polski oraz z jej dawnych terenów wschodnich, przyłączonych do Związku Radzieckiego. W wyniku tej migracji, na terenie Żuław Wiślanych powstała olbrzymia luka cywilizacyjna, której skutki – wbrew wielu nadziejom – niestety widoczne są boleśnie do dziś. Chociaż na Żuławach zamieszkuje już pokolenie tu urodzone i wychowane, nie widać jednak znaczącej poprawy w zakresie przyswojenia przez obecnych mieszkańców tego regionu, wzorców cywilizacyjno-kulturowych, które były jednoznacznie obce dla ich rodziców. Ponadto, wzorzec rolnictwa uspołecznionego, skolektywizowanego w formie dużych gospodarstw państwowych PGR-ów, spowodował po ich likwidacji powstanie dużego bezrobocia wśród dawnych robotników rolnych. Dzisiaj niepotrzebni jako pracownicy najemni, nie wykształcili w sobie odpowiedniego doświadczenia aby stać się odpowiedzialnymi za własne losy właścicielami (np. ziemi). Katastrofalne zubożenie tej grupy społecznej, stanowiącej większość ludności Żuław, powoduje pośrednio lawinową deprecjację zabytkowych obiektów architektury i budownictwa żuławskiego. Obiektów historycznych będących we władaniu tej grupy ludności, nie potrafią utrzymać w dobrym stanie technicznym ich bezrobotni mieszkańcy i właściciele.

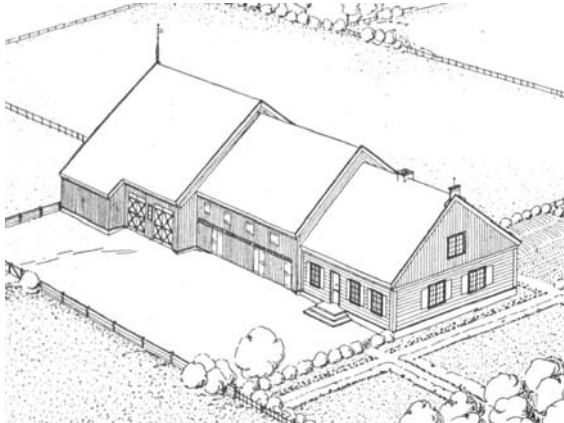
Oprócz problemu z utrzymaniem starej, historycznej i dziś już zabytkowej substancji budowlanej, istnieje problem degradacji krajobrazowej wywołanej powstaniem w ostatnich 40-tu latach zwartych osiedli mieszkaniowych dla robotników rolnych państwowych gospodarstw rolnych. Wznoszone według chwilowej mody na „agromiasteczka”, a więc w formie najgorszej miejskiej architektury „blokowej”, są zawstydzającym świadkiem beztroskiego podejścia do krajobrazu terenów wiejskich.

W ostatnich natomiast latach, bardzo niekorzystnym zjawiskiem, być może najgroźniejszym dla zachowanych jeszcze przestrzennych wartości kulturowych, jest wprowadzanie nowych podziałów geodezyjnych terenu dla planowanych inwestycji tak zwanego „rozwoju” poszczególnych miejscowości. niedostosowane bądź wręcz rażąco sprzeczne do tradycyjnych układów planistycznych. Owe tradycyjne układy z jednej strony są świadectwem historycznym, chronionym dobrem kultury, z drugiej zaś – są formą przestrzenną zaakceptowaną przez nasze doświadczenie i w rezultacie tworzącą znany nam ład przestrzenny i harmonijność krajobrazu i przestrzeni wiejskiej.

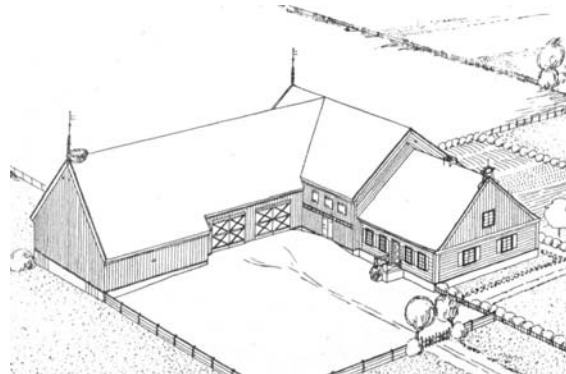
Uznając dziedzictwo kulturowe jako swego rodzaju całościową kompozycję przestrzenną, składającą się z poszczególnych, historycznych i zabytkowych elementów, należy szczególnie ostrożnie i rozważnie podejmować decyzje o wprowadzaniu w krajobraz o zachowanych cechach historycznych, współczesnych elementów zagospodarowania. Przede wszystkim zaś, kiedy w miejsce ulegających destrukcji i zniszczeniu jego rodzimych elementów zabudowy. Szczególnie ważne jest to w przypadku znikania z krajobrazu żuławskiego przykładów wspaniałej architektury drewnianej okazałych domów podcieniowych. Ich skala, gabaryty, proporcje, są tak charakterystyczne, że wprowadzenie na ich miejsce mniejszej, skromniejszej kubatury powoduje znaczącą zmianę kompozycji przestrzennej fragmentu wsi czy pojedynczego siedliska. Nawet jeśli będą to udane formy architektoniczne, nawiązujące do form typowej architektury wiejskiej. Zagrożeniem jest także wprowadzanie w miejsce dawnych okazałych zagród wtórnych podziałów i wypełnianie dawnej pojedynczej dużej żuławskiej działki siedliskowej dwoma lub trzema działeczkami zabudowy tak zwanej „jednorodzinnej”. Przykłady takiej – można rzec – niezamierzonej destrukcji krajobrazu jest w chwili obecnej na Żuławach wiele. Zadaniem zarządzających przestrzenią, w tym planistów i architektów a także służb ochrony zabytków, jest nie tylko jednostkowa ochrona relikwów zabudowy drewnianej ale także ochrona budowanego przez nie dawnego krajobrazu wsi. Pojedyncze uratowane relikty architektury drewnianej, mając w swoim otoczeniu geometrię przestrzeni zbliżoną do dawnej, oryginalnej i historycznej, nabiorą wówczas bardziej wyrazistego charakteru i pełniejszych walorów poznawczych, przybliżając odbiorcy swoją rolę w dawnej strukturze przestrzennej wsi i w kształtowaniu krajobrazu otwartego wsi żuławskiej.

Literatura:

1. Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Wrocław 1976;
2. Bogdanowski J., *Wprowadzenie do regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego*, [w:] *Wiadomości Ekologiczne*, T. XXIX, z. 3, 1983;
3. Kloeppel O., *Die bäuerliche Haus-, Hof- und Siedlungsanlage*, [w:] *Das Weichsel – Nogat – Delta*, Westpreußischen Geschichtsverein, H. 11, Danzig 1924;
4. Lipińska B., *Formy krajobrazu Żuław Wiślanych – analiza i wnioski dotyczące ochrony*, [w:] *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Architektura XXX*, Nr 530, Wyd. PG, Gdańsk 1995;
5. Lipińska B., *Żuławskie wsie ulicowo-placowe jako element historycznego krajobrazu Żuław Wiślanych*, mps Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Gdańsku, Gdańsk 1992;
6. Lipińska B., *Żuławy Wiślane – ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, mps, Kraków 1986;
7. Stankiewicz J., *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1958;

Ryc. 1. Układ zagrody „ołęderskiej” w kształcie litery „I”, tak zwany „langhof”.

Ryc. 2. Układ zagrody „ołęderskiej” w kształcie litery „L”, tzw. „winkelhof”

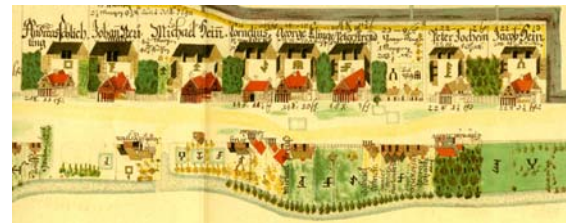
Ryc. 3. Układ zagrody „ołęderskiej” w kształcie litery „T”, tzw. „kreuzhof”.

Ryc. 4. Dom podcieniowy w Trutnowach (układ „T”), gmina Cedry Wielkie, Żuławy Gdańskie, Województwo Pomorskie.

Ryc. 5. Dom podcieniowy w Orłowie (układ „I”), gmina Nowy Dwór Gdański, Wielkie Żuławy Malborskie, Województwo Pomorskie.

Ryc. 6. Plan Suchego Dąbu z 1667 roku.

Ryc. 7. Fragment mapy w skali 1:25 000 z 1910 roku (sekcja 1780 Tiegenhof) pokazujący osadnictwo rozproszone w Orłowie, gmina Nowy Dwór Gdański, wielkie Żuławy Malborskie, Województwo Pomorskie.

Ryc. 8. Resztki ściany domu podcieniowego w Mitocinie, gmina Cedry Wielkie, Żuławy Gdańskie, Województwo Pomorskie.